

Reformes educatives a Mèxic al segle xx i els reptes de l'equitat*

Educational reforms in Mexico in the 20th Century and the challenges of equality*

Salvador Camacho Sandoval**

Universitat Autònoma d'Aguascalientes, Mèxic

RESUM

L'article descriu les cinc reformes educatives que, segons el criteri de l'autor, han estat més importants a Mèxic al segle xx. S'inicia amb la reforma que constitueix el projecte cultural i educatiu de la revolució de 1910. La segona reforma continua amb aquest ideari, que es radicalitza l'any 1934 en conferir a l'educació un caràcter socialista. La tercera reforma sorgeix l'any 1959, quan s'afaiçona un projecte moderat d'acord amb les orientacions de la UNESCO. La quarta es duu a terme en els anys setanta i té un signe reformista, segons l'època, per bé que intenta, sense aconseguir-ho, recuperar ideals nacionalistes i populars de la postrevolució. Finalment, la cinquena reforma es refereix al projecte modernitzador de l'educació que es va fer ressò de l'obertura i les exigències del mercat internacional. L'article segueix el desenvolupament d'aquestes reformes amb els processos polítics fins a arribar a actualment, quan l'esquerra mexicana vol impulsar una nova reforma, compromesa amb l'equitat educativa, i segueix certes tendències que recorren alguns països de l'Amèrica Llatina.

PARAULES CLAU: història de l'educació, educació bàsica, equitat educativa, política educativa, Llatinoamèrica, Mèxic.

ABSTRACT

This article describes the five educational reforms which, according to the author's criterion, were the most important in 20th-Century Mexico. It begins with the reform of the cultural and educational project of the 1910 revolution. The second reform continues with

* La traducció al català d'aquest article ha estat realitzada per Conrad Vilanou i Torrano.

** L'autor –investigador de la Universitat Autònoma d'Aguascalientes, Mèxic– agraeix el suport que ha rebut de la Fundació Carolina per realitzar aquest estudi.

this ideology, which became more radical in 1934 when education was afforded a socialist nature. The third reform emerged in 1959 in the form of a moderate project based on UNESCO guidelines. The fourth was implemented in the seventies and is reformist for the epoch, unsuccessfully seeking to recover the nationalist and popular ideals of the post-revolution. Finally, the fifth reform pertains to the project for the modernisation of education stemming from the opening up and demands of the international market. The article follows the development of these reforms with the political processes until the present day, when the Mexican left seeks to drive new reforms, committed to equality in education and following certain trends also prevailing in some countries in Latin America.

KEY WORDS: history of education, basic education, equality in education, educational policy, Latin America, Mexico.

Introducció

Si en el *Manifest del Partit Comunista*, en 1848, Carles Marx escrivia: «Un fantasma recorre Europa: és el fantasma del comunisme», avui nosaltres podem dir, guardades les distàncies: «Un fantasma recorre Amèrica Llatina: és el fantasma de les esquerres.» Després d'una dècada de polítiques favorables a una economia de mercat, que van traspasar àmbits socials i culturals, com l'educatiu, molts països en el nou segle estan buscant millors alternatives de desenvolupament. La raó fonamental és que els resultats d'aquestes polítiques no van portar els beneficis que prometien.¹ S'havia cregut que arran de la caiguda del bloc socialista i d'una accelerada tendència cap a la globalització econòmica, el camí correcte era restar presència a l'Estat en molts àmbits de la vida pública. A Amèrica Llatina, com en altres regions del món, no obstant això, els problemes socials i econòmics no només no es van resoldre sinó que es van accentuar. En aquest sentit, la desigualtat segueix sent un dels principals reptes que els governs llatinoamericans han d'afrontar.²

Durant molts anys, les organitzacions d'esquerra en el món es van concebre com les defensores de l'equitat social, però després de la caiguda del «socialisme

1. Existeixen diversos llibres que aborden aquesta realitat, per exemple: Arthur MACÉWAN, *Neoliberalismo o democracia?: estrategia económica, mercados y alternativas para el siglo XXI*, Barcelona, Intermón Oxfam, 2001.

2. El mateix Banc Mundial, les pressions del qual han dut Amèrica Llatina i el Carib a adoptar polítiques econòmiques que han empobrit la població, va assegurar que aquesta regió presenta les majors iniquitats socials del món. El 10 % de població més rica d'aquesta regió es queda amb el 48 % de l'ingrés total, mentre que el 10 % de població més pobra només en rep l'1,6 %. David de FERRANTI, Guillermo PERRY, Francisco H. G. FERREIRA i Michael WALTON, *Desigualdad en América Latina y el Caribe: ¿ruptura con la historia?*, Mèxic, El Banco Mundial, 2003. Es pot veure també el següent document de la CEPAL: *Panorama social de América Latina 2005*, a <http://www.eclac.cl>.

real», l'esquerra, com a opció política i com a ideologia, es va fracturar. El marxisme, diu Giovanni Sartori, com a gran ideologia que «explica la història, preveu el futur i promet la societat perfecta», va sofrir una gran derrota.³ Amb tot, a l'inici del segle XXI, nombrosos grups a Amèrica Llatina, enfront dels pèssims resultats de les polítiques a favor de la privatització i una àmplia obertura del mercat, han optat per recuperar l'esquerra com a alternativa, especialment aquest tret a favor de l'equitat que Norberto Bobbio va descriure en el seu llibre.⁴ Segons aquest investigador, els valors de l'esquerra donen una gran preferència a la igualtat, en contrast amb l'interès que la dreta posa en la llibertat; a més, la visió esquerrana de la història és favorable al canvi i a la innovació, i respecte a l'actuació política és intervencionista, és a dir, propendeix a dinamitzar els poders públics i a limitar-ne altres, com el del sector privat i l'Església.

El triomf d'un líder obrer a Brasil, Lula da Silva, des d'un partit socialista va obrir l'alternativa que un altre camí en la política i el desenvolupament social era possible, mentre que a Veneçuela, en aliança amb el Govern cubà, el president Hugo Chávez instrumenta un projecte «bolivarià». A l'Argentina la crisi econòmica finalment va desembocar en la designació d'un president d'esquerra, i les eleccions a Uruguai, Xile i Bolívia en dates recents van donar el triomf a candidats que enarboren banderes d'esquerra, sota el supòsit que la majoria de la població votant en aquests països va decidir canviar de rumb en matèria de desenvolupament econòmic i social. Les conseqüències per a l'educació són lògiques, fins l'extrem que la igualtat d'oportunitats per a ingressar, romandre i obtenir bons resultats educatius haurà de ser un dels punts centrals dels programes d'aquests governs.

A Mèxic la realitat no és distinta. El Partit de la Revolució Democràtica té un ampli suport que, seguint les tendències, al juliol de 2006 durà a la presidència de la República l'esquerrà Manuel López Obrador, el qual recull una vella tendència ideològica i política que té les seves arrels en els grups revolucionaris de 1910 i en el radicalisme dels anys trenta, quan Lázaro Cárdenas va ser president de la República. En l'agenda de López Obrador la proposta educativa ocupa un lloc important, atès que una de les seves prioritats insisteix que s'ha de garantir «l'educació pública gratuïta per a tots els nivells escolars».⁵

El compromís per oferir educació bàsica als mexicans té les seves arrels en les idees il·lustrades, que van adquirir una categoria de normativitat a Mèxic en les constitucions del segle XIX, especialment en la de 1857. Malgrat això, no van tenir

3. Giovanni SARTORI, *¿Qué es la democracia?*, Madrid, Taurus, 2003, p. 369-370.

4. Norberto BOBBIO, *Derecha e izquierda: ¿Existen aún la izquierda y la derecha?*, Madrid, Punto de Lectura, 2001.

5. <http://www.lpezobrador.org.mx/50compromisos/50compromisos.doc>

concreció, com molts altres plantejaments que havien d'afavorir a la majoria de la població. Aquests retards van ser, en part, un dels principals factors que van influir perquè l'any 1910 molts mexicans s'aixequessin en armes per enderrocar el dictador Porfirio Díaz i instaurar un govern democràtic i just.⁶ Durant els anys de lluita, l'educació va ser un dels punts centrals en l'agenda política dels revolucionaris. Es tractava d'una aspiració política i social que posava especial èmfasi en l'educació bàsica per a tots i cadascun dels infants mexicans.

Va arribar el canvi polític i es va redactar una nova constitució l'any 1917, que en el seu article tercer va tornar a postular l'educació gratuïta i obligatòria. Amb tot, va ser impossible complir la meta i durant tot el segle xx l'equitat educativa es va convertir en una demanda social i una preocupació política. Diversos van ser els factors que van impedir complir amb el mandat constitucional, entre els quals citem els següents: l'alt creixement de la població, la crisi econòmica permanent i un règim autoritari que, malgrat la retòrica postrevolucionària, no satisfieia la vella aspiració d'equitat educativa.

Durant el segle xx hi va haver cinc grans reformes educatives que, influïdes per les seves circumstàncies, van continuar insistint en aquesta política d'equitat educativa. El propòsit d'aquest article pretén, precisament, caracteritzar cadascuna d'elles i situar el lloc que ocupava el tema de la igualtat. Al final, a tall de cloenda, es fa una reflexió sobre el repte que té la nova esquerra mexicana per a oferir una educació de qualitat per a tots els infants i joves del país, en el marc d'un desenvolupament llatinoamericà que persegueix no només pujar al tren del progrés sinó construir una alternativa en la qual l'equitat social sigui un element característic.

1. Centralitzar per a educar

Un dels objectius principals dels grups revolucionaris (maderistes, magonistes, zapatistes, villistes, carrancistes) era oferir gratuïtament l'ensenyament de la lectura, l'escriptura i les operacions matemàtiques bàsiques a tots els infants mexicans, atès que el problema de l'analfabetisme era molt gran. Segons el cens de 1900, Mèxic tenia un poc més de dotze milions i mig d'habitants i només vuit-cents mil nens podien assistir a les onze mil vuit-centes escoles que hi havia en tot el país, és a dir, únicament el 33 % dels infants en edat escolar podien assistir

6. Sobre la revolució s'han escrit molts llibres. Un dels més importants és el d'Alan KNIGHT, *The Mexican Revolution*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, 2 v. Es pot veure també el seu assaig historiogràfic sobre interpretacions de la revolució mexicana.

a l'escola primària. A més, d'aquests dotze milions i mig d'habitants, menys de dos milions i mig sabien llegir i escriure.⁷

Certament, amb la Constitució política de 1917 es va delinear el perfil de l'educació que es volia per als mexicans. Tot amb tot, arribar a un acord no va ser fàcil. Des d'un principi van aparèixer les diferències entre els diputats: d'una banda, es va constituir un grup que donava suport a la proposta del president Venustiano Carranza i que estava encapçalat per Félix Palavicini, i, per l'altra, el grup d'anticlericals dirigit per Francisco Múgica. El projecte del president establia: «Hi haurà plena llibertat d'ensenyament, però serà laic en els establiments oficials d'educació, i gratuït l'ensenyament superior i elemental que s'imparteixi en els mateixos establiments.» El projecte va passar a la Primera Comissió de Constitució, la qual va modificar-lo notablement, ja que s'obligava les escoles privades a oferir una educació laica i es prohibia la participació de l'Església catòlica.⁸

Per a la comissió dictaminadora era necessari reprendre les idees seculars d'impedir la usurpació de les funcions de l'Estat per l'Església. Francisco Múgica va dir que si es deixava l'educació en mans del clergat, «amb les seves idees rànries i retrospectives», no es formarien «generacions noves d'homes intel·lectuals i assenyats».⁹ En contra d'aquesta posició Félix Palavicini va argumentar que hi havia una contradicció en la proposta de la comissió, ja que primer assenyalava que hi havia llibertat d'ensenyament i després la resta de l'article negava tota llibertat. Si es donava suport a la proposta de la comissió, deia Palavicini, s'estaria en contra de gairebé el 90 % de la població, que era catòlica.¹⁰

A més del conflicte entre l'Església i l'Estat, hi havia pel mig el debat sobre el federalisme educatiu. A pesar dels esforços de coordinació de la Secretaria d'Instrucció Pública i Belles Arts, fundada per Justo Sierra durant el Govern de Porfirio Díaz, l'educació a Mèxic havia romàs generalment a càrrec de les autoritats locals i amb poca o nul·la coordinació nacional.¹¹ Durant el Govern del president Venustiano Carranza, l'educació va continuar en mans dels municipis, ja que la política constitucional buscava enfortir el poder municipal, per bé que la política de municipalització educativa va ser un fracàs.

7. Salvador MORENO, «El Porfiriato. Primera etapa (1876-1901)», a Fernando SOLANA, Raúl CARDIEL i Raúl BOLANOS (coord.), *Historia de la educación pública en México*, tom I, Mèxic, SEP-80\FCE, 1982, p. 80.

8. Citat a Bertha ULLOA, *La Constitución de 1917*, Mèxic, El Colegio de México, 1983, p. 452-453, col·l. «Historia de la Revolución Mexicana».

9. *Diario de los Debates del Congreso Constituyente 1916-1917*, tom I, Mèxic, Talleres Gráficos de la Nación, 1960, p. 638-643.

10. *Diario de los Debates...*, tom I, p. 643-655, 658-665, 699-715, tom II, p. 38-41, 1076, 1131. Félix PALAVICINI, *Mi vida revolucionaria*, Mèxic, Ediciones Botas, 1937, p. 345.

11. Humberto GONZÁLEZ, «La educación, el municipio y el estado», a Brigitte BOHEM (coord.), *El municipio en México*, Mèxic, El Colegio de Michoacán, 1987, p. 585-600.

L'any 1920 el Govern d'Álvaro Obregón (1920-1924) va atendre de manera especial l'educació dels mexicans. En la seva campanya electoral havia expressat que l'origen de les desgràcies del país era en «la falta de cultura del nostre poble».¹² Va ser llavors que va designar José Vasconcelos, qui va crear la Secretaria d'Educació Pública (SEP) i en va ser el primer titular. Per a aquest intel·lectual destacat, la ignorància d'un ciutadà afeblia la nació sencera i perjudicava tots i cadascun dels mexicans.¹³ La SEP va iniciar les seves funcions l'any 1921 bo i centralitzant el projecte educatiu en els estats. Partia d'un fet real: els municipis i estats no tenien les condicions indispensables per a desenvolupar un projecte educatiu ambiciós.¹⁴

Tota l'acció educativa desplegada per José Vasconcelos es pot considerar com a manifestacions pràctiques del seu projecte utòpic, caracteritzat per un fort nacionalisme cultural i l'ideal de la democràcia maderista.¹⁵ Vasconcelos va voler aprofitar l'ímpetu postrevolucionari i va fixar per a la SEP tasques importants, com ara fomentar l'educació popular, la «desanalfabetització», la creació de biblioteques, l'ensenyament indígena i la promoció de les belles arts.¹⁶

En un país amb una població marcadament camperola, l'educació rural es va convertir en l'eix sobre el qual va girar el sistema educatiu de la revolució. Al seu costat, es van desenvolupar institucions complementàries: les missions culturals, les escoles normals rurals i urbanes, les tecnològiques i les secundàries, i més tard les centrals agrícoles i les regionals camperoles.¹⁷ L'escola rural també responia d'alguna manera amb el projecte modernitzador del Govern de Plutarco Elías Calles (1924-1928). El president volia assentar les bases per al progrés de Mèxic, per això l'educació era vista no amb fins humanistes, tal com pensava Vasconcelos, sinó com un instrument de progrés econòmic.¹⁸

12. Citat a Alberto ARNAUT, *El debate sobre la centralización y la descentralización educativa: De la federalización centralizada a la descentralizada (1889-1994)*, Mèxic, El Colegio de México, 1996, p. 95.

13. José VASCONCELOS, «Profesores honorarios», a *José Vasconcelos y la Universidad*, Mèxic, UNAM, 1983, p. 63-64.

14. José ITURRIAGA, «La creación de la Secretaría de Educación Pública», a Fernando SOLANA, Raúl CARDIEL i Raúl BOLAÑOS (coord.), *Historia de la educación pública...*, p. 162.

15. Jesús Antonio de la TORRE, «Repensar Latinoamérica desde la filosofía y el quehacer de Vasconcelos», *Cuadernos de Divulgación* (Aguascalientes (Mèxic), Instituto Cultural de Aguascalientes [ICA]), núm. 2: *Filosofía*, (1995).

16. Sobre les accions vasconcelistes en educació es pot veure: Mary Kay VAUGHAN, *Estado, clases sociales y educación en México*, Mèxic, SEP (Secretaría de Educación Pública)/80-FCE, tom I, p. 243. José VASCONCELOS, *Memorias: El desastre*, Mèxic, FCE, 1982, p. 46.

17. Raúl MEJÍA ZÚÑIGA, «La escuela que surge de la revolución», a Fernando SOLANA, Raúl CARDIEL i Raúl BOLAÑOS (coord.), *Historia de la educación...*, p. 183-209.

18. FRANCISCO ARCE GURZA, «En busca de una educación revolucionaria, 1924-1934», a Josefina VÁZQUEZ et al., *Ensayos sobre historia de la educación en México*, Mèxic, El Colegio de México, 1981, p. 173-177.

L'Escola Rural Mexicana va tenir el seu principal impulsor en Moisés Sáenz, qui posseïa com a ideal fer de l'escola el motor vital de la comunitat.¹⁹ La seva filosofia era pràctica i va ser influïda tant pel positivisme,²⁰ com pels corrents educatius vigents als Estats Units, especialment per la pedagogia de John Dewey, la qual buscava integrar l'educació amb la vida, de manera que no existís separació entre ensenyaments escolars i necessitats quotidianes. A més, Sáenz exaltava les bondats de la nova pedagogia i criticava l'ensenyament tradicional.²¹

S'ha dit que el president Calles, en no assolir la sobtada reconstrucció del país, va canalitzar la seva decepció obrint el front religiós.²² Altrament, estava personalment convençut que la religió catòlica era la font principal d'endarreriment del poble mexicà, per la qual cosa, segons el seu parer, calia combatre-la amb educació i amb lleis que li restessin poder entre la societat. De fet, la política educativa antireligiosa del Govern s'inscriu d'aquesta manera en la vella pugna entre l'Església catòlica i l'Estat.

2. Radicalitzar per a tenir justícia

Plutarco Elías Calles i molts altres polítics consideraven que la desfanatització era el punt de partida de qualsevol educació moderna i autènticament revolucionària.²³ Però la jerarquia catòlica va reaccionar immediatament i es va oposar a les disposicions legals que l'afectaven i va exhortar la població a sostenir una batalla contra el Govern central. El conflicte va passar de les declaracions a la violència, ja que en estats del centre occidental del país es van formar grups de guerrillers catòlics que demanaven que es canviés la llei. Els representants del Govern s'hi van negar i van combatre els camperols armats, i s'arribà a una guerra (la Guerra Cristera o Cristiada), que va durar tres anys (1926-1929).²⁴

En 1929 hi va haver una negociació, però les lleis no van canviar el seu radicalisme, fins al punt que, per contra, es va accentuar. L'any 1934, per exemple, es

19. Enrique KRAUZE, *General misionero: Lázaro Cárdenas*, Mèxic, FCE, 1987, p. 56, col·l. «Biografía del Poder», núm. 8.

20. Vegeu Rafael RAMÍREZ, *La Escuela Rural Mexicana*, Mèxic, SEP/80-FCE, 1981, p. 5-26.

21. Citat a Francisco ARCE GURZA, «En busca de una educación revolucionaria, 1924-1934», a Josefina VÁZQUEZ et al., *Ensayos sobre historia...*, p. 184.

22. Enrique KRAUZE, *General misionero: Lázaro Cárdenas*, p. 125.

23. Francisco ARCE GURZA, «En busca de una educación revolucionaria, 1924-1934», a Josefina VÁZQUEZ et al., *Ensayos sobre historia...*, p. 198.

24. Cf. Jean MEYER, *La cristiada*, Mèxic, Siglo XXI, 1973-1974, 3 v.; Yolanda PADILLA, *El Catolicismo Social y el Movimiento Cristero en Aguascalientes*, Aguascalientes, ICA, 1992.

va reformar l'article tercer constitucional i es va donar a l'educació el caràcter de socialista. El govern que va instrumentar la mesura va ser el de Lázaro Cárdenas (1934-1940), el qual representava l'ascens d'un grup polític que pretenia reprendre els ideals no complerts de la revolució, un dels quals era el de l'equitat social. La mobilització popular i la necessitat d'accelerar el procés de modernització iniciat des de finals del segle XIX, entre altres factors, va afavorir durant els anys trenta canvis socials i econòmics en el país. A més, segons Nora Hamilton, va ser a partir del Govern de Cárdenas que l'Estat mexicà va assolir una relativa autonomia respecte a les classes dominants i al capital estranger.²⁵ La nova administració no postulava la creació d'una societat socialista, com llavors es deia, però sí un país «liberal, democràtic i nacionalista»,²⁶ un Mèxic que assolís major equitat per als seus habitants.

El Govern cardenista va fer canvis econòmics importants, com ara la nacionalització del petroli, i va crear una nova estructura política d'aliances amb obrers i camperols. Va ser solidari amb el Govern de la República espanyola i va rebre exiliats quan Francisco Franco va prendre el poder per la força i va reprimir els seus adversaris.²⁷ A més, va impulsar la reforma agrària com no ho havien fet altres governs i va posar límits a la ingerència de l'Església catòlica en els assumptes de rellevància social, com ara l'educatiu.²⁸

L'«educació socialista», en aquest sentit, formava part d'un conjunt de mesures socials i econòmiques en el marc d'una reestructuració del poder central i dels grups de suport.²⁹ Per al secretari García Téllez els objectius de l'educació socialista estaven relacionats amb la lluita contra el sistema capitalista i a favor d'una nova societat en la qual l'equitat fos un dels trets principals del país.³⁰

En l'àmbit universitari es va generar una forta polèmica entorn de l'educació socialista, protagonitzada per Lombardo Toledano, qui proposava que la Universidad Nacional de México i altres instituts d'educació havien de ser socialistes, i per Antonio Caso, qui va impugnar la proposta al·legant que la universitat havia de ser au-

25. NORA HAMILTON, *México: los límites de la autonomía del Estado*, Mèxic, Era, 1983.

26. JAMES COCKROFT, *Mexico: Class Formation, Capital Accumulation and the State*, Nova York, Monthly Review Press, 1983, p. 123-141.

27. Sobre l'exili espanyol a Mèxic hi ha ja molts llibres, per bé que destaco per la seva relació amb l'educació l'obra col·lectiva: CONRAD VILANOÛ i JOSEP MONSERRAT (COORD.), *Mestres i exili*, Barcelona, ICE Universitat de Barcelona i INHECA, 2002.

28. ARTURO ANGUIANO, *El Estado y la política obrera del cardenismo*, Mèxic, Era, 1975.

29. LUIS JAVIER GARRIDO, *El partido de la revolución institucionalizada: La formación del nuevo Estado (1928-1945)*, Mèxic, SEP i Siglo XXI, 1981.

30. JESÚS SOTELLO, «La educación socialista», a FERNANDO SOLANA, RAÚL CARDIEL i RAÚL BOLAÑOS (COORD.), *Historia de la educación...*, p. 275-280.

tònoma i tenir llibertat de càtedra. Aquest debat va tenir algunes rèpliques en universitats de província. Finalment, la lluita va ser guanyada pels defensors de l'autonomia i de la llibertat de càtedra. En els nivells de primària i secundària la polèmica va ser més complexa, va durar més temps i va generar més conflicte social, sobretot perquè la jerarquia de l'Església catòlica es va oposar a l'educació socialista.

Calles, com a expresident i «cap màxim», alguns mesos abans de la reforma educativa havia dit que era necessari entrar en un nou període de la revolució mexicana, que ell va anomenar «revolució psicològica o de conquesta espiritual», de manera que, segons ell, calia apoderar-se de «les consciències de la infantesa i de la joventut», atès que els nens i els joves eren i havien de «pertànyer a la revolució».³¹ En la pràctica Cárdenas va moderar el seu anticlericalisme i es va abocar a impulsar les reformes socials i econòmiques. El radicalisme de l'educació també va disminuir.³² Per tal de prendre distància respecte a les directrius callistes, el president Cárdenas va manifestar al febrer de 1936 el següent: «El Govern no incorrerà en l'error comès per administracions anteriors, de considerar la qüestió religiosa com a problema preminent... No competeix al Govern promoure campanyes antireligioses.» I encara més, va afegir: «Des d'ara no haurà de donar-se propaganda antireligiosa en les escoles. Tota la nostra atenció haurà de concentrar-se sobre la gran causa de la reforma social únicament.»³³

En 1940 el nou president Manuel Ávila Camacho (1940-1946) va haver de moderar el discurs educatiu radical i al desembre de 1945 es va realitzar la reforma de l'article tercer de la Constitució, eliminant el caràcter socialista de l'educació i promovent una educació integral, democràtica i nacionalista. La mesura formava part d'una posició conservadora que no només afectava l'educació, sinó que disminuïa el compromís del Govern amb les reformes socials, i les organitzacions quedaven sotmeses a una estructura política de major control.³⁴

3. Educar per a la pau i la «unitat nacional»

El Govern d'Ávila Camacho es va pronunciar per una política conciliadora que va anomenar política d'«unitat nacional». La incertesa i l'amenaça d'una guerra mundial

31. Josefina VÁZQUEZ, *Nacionalismo y educación en México*, Mèxic, El Colegio de México, 1970, p. 153.

32. Alicia HERNÁNDEZ, *La mecánica cardenista*, Mèxic, El Colegio de México, 1979, col·l. «Historia de la Revolución Mexicana».

33. Citat a Enrique KRAUZE, *General misionero: Lázaro Cárdenas*, p. 136-137.

34. Arnaldo CÓRDOVA, *La política de masas del cardenismo*, Mèxic, Era, 1974, col·l. «Serie Popular», núm. 26, i Luis Javier GARRIDO, *El partido de la revolución institucionalizada: La formación del nuevo Estado en México, 1928-1945*, Mèxic, SEP i Siglo XXI, 1986.

afavorien aquesta política i les organitzacions socials es van subordinar a les decisions del nou grup en el poder,³⁵ que a poc a poc s'aliava amb els grans empresaris i el capital estranger. Però amb l'arribada de Miguel Alemany com a president (1946-1952), el país va iniciar una nova etapa econòmica i social, el perfil bàsic de la qual va ser definit a la calor de la crida «estratègia del desenvolupament estabilitzador».³⁶ Aquesta etapa va ser llarga, atès que va durar fins a 1978, fins el punt que els canvis sexennals semblaven només modificacions conjunturals durant aquest període.

Pel rumb que el nou Govern conferia a les seves polítiques econòmiques i socials, entre 1952 i 1964, a l'interior de l'elit política es va entaular una confrontació ideològica i per conquerir el poder. Un corrent estava encapçalat per l'expressident Lázaro Cárdenas, qui pugnava per una política nacionalista, antiimperialista i amb un Estat fort que atengués un desenvolupament econòmic amb major equitat social. L'altre corrent, encapçalat pel també expressident Miguel Alemany, donava suport al lliure joc del mercat, sense tanta participació de l'Estat i sense la intervenció sindical en la producció i el mercat.³⁷ Aquesta última tendència va ser la guanyadora a curt termini i, malgrat el control governamental, van aparèixer alguns moviments d'oposició. Un d'aquests va ser el suscitat entre 1958 i 1959, en què grups d'electricistes, dels ferrocarrils i mestres d'esquerra es van pronunciar en contra de l'autoritarisme sindical i polític.³⁸

El Govern, en canvi, va ser més tolerant als reclams dels grups conservadors del país: sectors de classes mitjanes, Església catòlica i burgesia nacional. A finals dels anys cinquanta i a començament dels seixanta, per exemple, amb motiu d'una suposada imposició de llibres de text gratuïts per un Estat autoritari, els grups de dreta es van mobilitzar per defensar els seus privilegis econòmics i polítics. El resultat els va ser favorable, ja que el president electe Gustavo Díaz Ordaz va ser proempresarial i anticomunista. Al costat de la bandera contra els llibres de text estava present la defensa d'una economia que tendís a ser dirigida per la iniciativa privada sense tanta intervenció de l'Estat, demanda que també feia el Partit Acció Nacional.³⁹

35. Sobre el període, cf. Luis MEDINA, *Del cardenismo al avilacamachismo*, Mèxic, El Colegio de México, 1978, col·l. «Historia de la Revolución Mexicana», núm. 18; Blanca TORRES, *México en la segunda guerra mundial*, Mèxic, El Colegio de México, 1983, col·l. «Historia de la Revolución Mexicana», núm. 19.

36. James COCKROFT, *Mexico: Class Formation, Capital Accumulation...*, p. 178-182.

37. Soledad LOAEZA, *Clases medias y política en México: La querrela escolar, 1959-1963*, Mèxic, El Colegio de México, 1988, p. 188-197.

38. Olga PELLICER i José Luis REYNA, *El afianzamiento de la estabilidad política*, Mèxic, El Colegio de México, 1978, p. 215-218, col·l. «Historia de la Revolución Mexicana».

39. Sobre aquest punt, cf. Soledad LOAEZA, *Clases medias y política...*, p. 401-402. El Partit Acció Nacional es va crear el 1939 com a partit opositor de centredreta, que es va oposar a l'esquerranisme del Govern cardenista. Sobre la seva història, de la mateixa autora: *El Partido Acción Nacional: una larga marcha, 1939-1994: Oposición leal y partido de protesta*, Mèxic, FCE, 1999.

Durant aquest període la política educativa del Govern mexicà es va caracteritzar per ser nacionalista, accentuar el centralisme i pretendre de nou cobrir quantitativament les demandes d'educació bàsica. La reforma de l'article tercer s'havia aprovat l'any 1946, però no va ser fins al període 1958-1964, durant el Govern d'Adolfo López Mateos, quan es va elaborar un gran projecte educatiu, la tercera reforma de la postrevolució. El titular de la SEP i artífex d'aquest projecte era el poeta i intel·lectual Jaime Torres Bodet, que havia estat secretari particular de José Vasconcelos. El seu propòsit era, altra vegada, que els beneficis de l'educació arribessin a tots els sectors de la població. Per aconseguir aquests objectius el Govern va elaborar el *Plan Nacional para la Expansión y el Mejoramiento de la Educación Primaria* (més conegut com a *Plan de once años*), el qual incloïa l'elaboració i distribució gratuïta dels llibres de text de primària per l'Estat, en el marc de nous plans i programes educatius, i el millorament de la formació de professors. L'objectiu final era acabar amb el retard educatiu i la deserció escolar, que en aquests anys representava un seriós problema en el país, atès que segons el mateix titular de la SEP, solament un de cada mil infants inscrits a primària arribava a tenir un títol en educació superior.⁴⁰

Els resultats no van ser els esperats, ja que un dels obstacles es trobava en el caràcter contradictori de la reforma educativa, la qual es va desenvolupar en un context social advers. Jaime Torres Bodet havia assimilat molt bé les idees internacionalistes i desitjava combinar-les amb els principis republicans i del nacionalisme revolucionari de l'Estat, però aquest ideal educatiu tenia poques referències relatives a la problemàtica social de la realitat mexicana. Segons alguns crítics, els principis internacionals de pau, llibertat i democràcia que es pregonaven en la reforma educativa es contradieien amb la intolerància d'un règim autoritari.⁴¹ El Govern seguia autodefinint-se com a revolucionari, però els grups d'esquerra s'estaven convertint en grups d'oposició que no tenien cabuda en el joc polític del país.

El divorci entre els postulats revolucionaris del Govern i la realitat d'autoritarisme i desigualtat social es va fer palesa durant el Govern de Gustavo Díaz Ordaz (1964-1970), el qual va reprimir en 1968 a grups d'estudiants i professors d'educació mitjana i superior. Igual que en altres parts del món, aquests grups de classe mitjana il·lustrada i urbana es van organitzar per a protestar contra l'autoritaris-

40. Valentina TORRES SEPTIÉN, *Pensamiento educativo de Jaime Torres Bodet: Antología*, Mèxic, SEP i El Callito, 1985, p. 82-104. Jaime Torres Bodet recorda les crítiques i l'oposició que va haver d'enfrontar al seu projecte del Llibre de Text Gratuït, al qual moltes organitzacions de classe mitjana catòlica criticaven per ser «únic» i estatista. Jaime TORRES BODET, «Los libros de texto gratuitos», a *Memorias (La tierra prometida)*, Mèxic, p. 103.

41. Pablo LAPÍ, «El pensamiento educativo de Torres Bodet: una apreciación crítica», *Revista Latinoamericana de Estudios Educativos* (Mèxic, Centro de Estudios Educativos [CEE]), vol. XXII, núm. 3, p. 13-44.

me i la censura del Govern. Particularment, els joves mexicans, des d'una perspectiva d'esquerra, van deixar veure la contradicció d'un Govern que es deia hereu dels ideals d'Emiliano Zapata, Francisco Villa i Francisco I. Madero, però que en la realitat quotidiana era autoritari i mantenia una economia que privilegiava el gran capital i marginava milions de mexicans. El moviment va ser reprimit a l'octubre de 1968 i molts joves van ser assassinats.⁴²

A diferència de la repressió de 1958, exercida sobre mestres, empleats dels ferrocarrils i electricistes, la repressió de 1968, juntament amb altres factors, va influir perquè el Govern encapçalat per Luis Echeverría Álvarez (1970-1976) donés un gir polític cap al que alguns van anomenar accions d'esquerra i, per tant, atengués algunes demandes socials ressagades. El Govern va parlar d'«obertura democràtica», i va incorporar en alguns dels seus projectes, especialment en educació, grups d'esquerra, que partien de la convicció que els canvis buscats podien fer-se «des de dins». Uns altres van preferir formar partits d'oposició aprofitant les reformes electorals, i un grup petit, incrèdul de l'obertura política, va preferir prendre les armes i anar-se a les muntanyes per a lluitar per un canvi «veritablement revolucionari» a Mèxic.⁴³

4. Reformar en l'«obertura democràtica» i la crisi

Durant el període de Luis Echeverría, el Govern va reconèixer l'existència de seriosos problemes que abans s'havien ocultat: corrupció, contraban, centralisme, creixement desigual de les regions, fam de molts i balafament de pocs, marginalitat en el camp i, entre d'altres, subordinació de l'economia nacional als països rics.⁴⁴ El president Luis Echeverría va ser el portaveu d'aquesta nova actitud: «el creixement econòmic, va dir, no és més que una expressió numèrica [...]. El desenvolupament és, en canvi, al mateix temps, un fenomen quantitatiu i qualitatiu. Significa que els habitants d'un país viuen millor, que el seu treball és més productiu i que són, autènticament, amos del seu destí».⁴⁵

En part, aquest reconeixement era producte d'un descontentament popular que el Govern havia de reprendre sota pena de presenciar l'enfortiment de l'opo-

42. Sergio ZERMEÑO, *México: Una democracia utópica: El movimiento estudiantil de 1968*, Mèxic, Siglo XXI 1978.

43. L'Exèrcit Zapatista d'Alliberament Nacional (EZLN), que va irrompre l'any 1994 per «deposar el dictador», té el seu origen en aquests grups, dels anys setanta.

44. Alonso AGUILAR i Fernando CARMONA, *Reforma educativa y apertura democrática*, Mèxic, Nuestro Tiempo, 1972, p. 258-259.

45. Alonso AGUILAR i Fernando CARMONA, *Reforma educativa y apertura democrática*, p. 259-260.

sició i l'aparició de nous brots de violència. El model de desenvolupament econòmic adoptat dècades enrere estava esgotant-se, ja que a partir de 1971 l'economia del país va entrar en una fase difícil que va desembocar l'any 1976 en una crisi. Els empresaris van culpar el Govern per assumir «mesures populistes», però el problema era més complex.⁴⁶ Amb tot, els empresaris adquirien més poder, mentre que les organitzacions obreres patien falta de democràcia interna, dependència respecte del poder públic i corrupció dels seus dirigents.⁴⁷

En educació, l'any 1970 es van revisar els resultats del *Plan de Once Años*, de 1959, el qual no havia tingut adequacions en el sexenni de Díaz Ordaz, encara que el titular de la SEP, Agustín Yáñez, sí que ho va voler fer.⁴⁸ Després d'haver fet una valoració dels assoliments, es va arribar a la conclusió que era necessària una reforma educativa nova, que estigués d'acord a les noves circumstàncies i lligada a la ideologia del moment. El Govern de Luis Echeverría volia respondre des de l'educació als reptes que li imposava l'esgotament del model de desenvolupament econòmic adoptat («desenvolupament estabilitzador»), a més, sabia que el sistema polític es trobava en crisi, accentuada arran del conflicte estudiantil. En aquest context el Govern va voler que la reforma educativa es vinculés a un projecte d'«obertura democràtica» i a un nou model que insistia en la modernització de l'economia nacional i a acréixer els vincles amb l'exterior.⁴⁹

En aquest període es van fer els primers intents per modernitzar l'Administració pública i reestructurar la SEP. Per exemple, enfront dels problemes del centralisme (burocratització excessiva, desequilibris en la distribució d'oportunitats educatives, plans d'estudi homogenis, desvalorització de la participació dels pares de família i comunitats locals, falta de prioritats educatives estatals i municipals), el Govern va crear el 1973 unitats regionals, amb l'objecte de mecanitzar els tràmits administratius; no obstant això, no se'ls va delegar poders de decisió i per a 1978 les unitats gairebé havien desaparegut.

Després del sexenni echeverrista, els dos governs següents, el de José López Portell (1976-1982) i el de Miguel de la Madrid Hurtado (1982-1988), no es van planjar una reforma educativa important, encara que sí que hi va haver algunes me-

46. Pablo GONZÁLEZ i Enrique FLORESCANO (coord.), *México hoy*, Mèxic, Siglo XXI, 1979, p. 19-20. Cf. també: Judith HELLMAN, *Mexico in Crisis*, EUA, Holmes & Meier Publishers, 1983, p. 209-220.

47. Jorge BASURTO, «Obstáculos al cambio en el movimiento obrero», a *El perfil de México en 1980*, 3. *Sociología, política, cultura*, Mèxic, IIS (Instituto Investigaciones Sociológicas), UNAM i Siglo XXI, 1980, p. 56-57.

48. Sobre el realitzat en aquest període, vegeu Fernando SOLANA, Raúl CARDIEL i Raúl BOLAÑOS (coord.), *Historia de la educación...*, p. 405-415.

49. Una visió global i crítica de la reforma educativa echeverrista pot veure's a Pablo LATAPÍ, *Análisis de un sexenio de educación en México, 1970-1976*, Mèxic, Nueva Imagen, 1980.

tures de certa rellevància. Per exemple, el 1978 hi va haver un altre intent descentralitzador, que va provocar la resistència del Sindicato Nacional de Trabajadores de la Educación (SNTE). Així, també es va impulsar el programa de «Primaria para todos», que va tenir certs èxits, ja que hi va haver un increment en l'accés dels infants i adults als serveis educatius.⁵⁰ Es partia del fet que sense educació no hi havia progrés social. Un dels titulars de la SEP de l'època ho va plantejar així: «El nostre diagnòstic és que l'educació ha estat, fins ara, el factor limitant del nostre veritable desenvolupament. Per això afirmem que Mèxic pot arribar molt lluny, però no més lluny d'on arribi la seva educació.»⁵¹

5. Modernitzar per a ser competitius

Els problemes de l'educació eren expressions del que succeïa en l'economia del país i de la manera com el Govern estava afrontant els retards i nous reptes del país. La decisió del president López Portillo, al final de la seva Administració, de nacionalitzar la banca va contrastar amb la posició del seu successor Miguel de la Madrid Hurtado, un estudiós de Harvard, que representava el grup de tecnòcrates en emergència, de manera que les seves propostes coincidien amb les de la iniciativa privada i del Banc Mundial. Quan encara era candidat a la presidència va anunciar «un canvi de ruta», «canvis precisos, realistes i profunds», però no els va fer.⁵²

El Govern de Miguel de la Madrid Hurtado va inclinar la balança cap al projecte modernitzador,⁵³ però les seves mesures van ser tèbies davant una crisi que demanava polítiques més radicals. Per a fer més productiva i competitiva la indústria nacional, el govern federal no va afectar el sistema corporatiu oficial i sí que es va aliar amb els grups econòmicament poderosos a través del «Pacto de Revolución Pasiva», que pretenia el trànsit a la modernitat, sense brusques ruptures polítiques, tot acompanyat d'un combat al vell Estat populista.⁵⁴ D'acord amb aquesta tendència, alguns empresaris i diversos grups del Govern van buscar aliances amb els Estats Units, fins al punt que algunes branques més dinàmiques de l'economia a Mèxic

50. COPLAMAR, *Necesidades esenciales en México: Situación actual y perspectivas al año 2000*. 2. Educación, Mèxic, Coplamar i Siglo XXI, 1982, p. 65-66.

51. Fernando SOLANA, *Tan lejos como llegue la educación*, Mèxic, FCE, 1982, p. 11.

52. Enrique KRAUZE, *La presidencia imperial: Ascenso y caída del sistema político mexicano (1940-1996)*, Mèxic, Tusquets, 1997, p. 400-401.

53. Miguel de la MADRID, «Doce años de cambios en México», *Este País*, núm. 53 (agost 1995), p. 22-31.

54. Luis MÉNDEZ i Miguel A. ROMERO, «Fin de un sexenio... y de una alianza: lucha obrera en 1988», *El Cotidiano*, núm. 28 (març-abril 1989), Mèxic, UAM-A (Universidad Autónoma Metropolitana-Atzacapozalco), p. 52-58.

semblaven extensions de l'economia nord-americana. Dos exemples els trobem en les maquiladores –empreses mexicanes que treballen per a companyies transnacionals– i el sector exportador de la indústria automotriu.⁵⁵ Amb relació a la banca, el nou president va indemnitzar els banquers i els va permetre obrir cases de borsa i de canvi. Posteriorment, Carlos Salinas de Gortari va reprivatitzar la totalitat de la banca en benefici del mateix grup financer i empresarial.

Amb tot, els problemes es veien per tots costats i la crisi estava lluny de desaparèixer. El fort impacte negatiu de la caiguda dels preus del petroli i els onerosos pagaments dels interessos del deute extern eren part d'aquesta crisi, la qual cosa provocava una major dependència de Mèxic pel que fa als bancs internacionals i els Estats Units.

El projecte «modernitzador», qualificat també com a neoliberal, va ser impulsat amb més decisió i vigor en el sexenni de Carlos Salinas de Gortari (1988-1994). La ideologia que impregnava tota l'acció de govern era el «liberalisme social» i el mateix Salinas s'encarregava de dir que el seu govern no era neoliberal ni establa, sinó que assumia una posició intermèdia.⁵⁶

El Govern pretenia no només garantir que la crisi no s'aguditzés, sinó també donar un nou rumb al desenvolupament econòmic del país. Es partia del reconeixement que s'havia esgotat el model de desenvolupament basat en la substitució d'importacions i que l'expansió fiscal havia deixat un conjunt de desequilibris estructurals. La conclusió era que amb la política econòmica tradicional era molt difícil vincular-se als mercats internacionals i expandir el mercat intern, i es posposava així la satisfacció de les creixents necessitats socials.⁵⁷

En la seva presa de possessió, Carlos Salinas de Gortari s'havia compromès a modernitzar el país, arran del fet que Mèxic estava immers en «un món de profundes transformacions» i de gran competència internacional.⁵⁸ Per a això es va reformar la Constitució política mexicana, en particular aquells articles que es concebien intocables perquè reflectien els ideals de la revolució mexicana: més concretament, els articles 3, 27 i 130.⁵⁹

Sobre la reforma de l'article 27, el Govern salinista va fer canvis legals per a donar al camperol l'oportunitat de decidir lliurement el règim de propietat que li

55. Jorge CASTAÑEDA, «México: El desafío democrático», *Nexos* (Mèxic), núm. 105 (setembre 1986), p. 19-28.

56. *Excelsior*, 13, 14, 15 de gener de 1993. *Examen* (Mèxic, CEN-PRI), núm. 35 (abril 1992).

57. Ernesto ZEDILLO, «La educación y la reforma del Estado», a Soledad LOAEZA, *Reforma del Estado y democracia en América Latina*, Mèxic, El Colegio de México, 1996, p. 16.

58. Carlos SALINAS, «Mensaje de toma de posesión», 1 de desembre de 1988, a *México cívico: Los mensajes de Carlos Salinas de Gortari ante el Congreso de la Unión*, Mèxic, Rayuela i TGN, 1994, p. 8-12.

59. Javier LÓPEZ, *Reformas constitucionales para la modernización*, Mèxic, FCE, 1993.

convingués. La idea era que ara els nous propietaris estiguessin disposats a treballar la terra o a vendre-la a qui tingués els recursos i la capacitat per a fer-la produir en un nou marc de competència nacional i internacional.

Les reformes a l'article 3, relatiu a l'educació, i al 130, que es refereix a la personalitat jurídica de les esglésies, van obrir una nova perspectiva a favor de la llibertat d'ensenyament i la participació de les esglésies, sobretot la catòlica, en els assumptes de la vida social i política. Ara la jerarquia eclesiàstica no tindria els obstacles que van sorgir des de la Constitució en 1917 i que tants problemes van causar durant la Guerra Cristera, el Govern de Lázaro Cárdenas i amb la creació dels llibres de text gratuïts.⁶⁰ Gràcies a aquesta obertura es va instrumentar el Programa de Modernització Educativa, el qual seria, juntament amb l'economia, una prioritat per a posar Mèxic en l'òrbita del Primer Món.

Modernitzar l'educació significava donar una educació de qualitat a tots per a reforçar la reforma econòmica, la qual s'expressava en la venda d'empreses paraestatales, l'obertura a les empreses transnacionals i les negociacions amb el Govern del Canadà i, sobretot, amb el dels Estats Units per a obrir les fronteres al lliure mercat entre els tres països. Un dels propòsits era obtenir capital estranger per a dinamitzar l'economia nacional i superar la crisi. A més, es tractava de solucionar el problema de l'ocupació. Es va dir que la privatització portaria millors oportunitats d'ocupació, salari i productivitat.⁶¹ En general, el Govern va plantejar com a sortida una major integració econòmica amb els països desenvolupats,⁶² per això modernitzar l'educació no només era necessari sinó urgent. Un economista, llavors, va ser designat titular de la SEP: Ernesto Zedillo Ponce de León, qui seria més tard president de la República.

En política social, el Govern salinista va crear un ambiciós projecte: el Programa Nacional de Solidaritat, que pretenia donar concreció a la ideologia del «liberalisme social». Per la seva importància i impacte social i polític, aquest projecte va permetre que el mateix president de la República afirmés que des del Govern de Lázaro Cárdenas no s'havia donat a Mèxic una política social tan important i àmplia com la de solidaritat. Els mitjans de comunicació pregonaven tant els seus assoliments que semblava un veritable «nou evangeli de progrés». L'educació també va ser tinguda en compte en aquest programa i anava dirigida als nens més

60. Sobre els conflictes Església-Estat, vegeu: Roberto BLANCARTE, *Historia de la iglesia católica en México*, Mèxic, FCE i El Colegio Mexiquense, 1992.

61. Aquesta afirmació es fa a partir d'un estudi que analitza empreses privatitzades entre 1983 i 1992. El portaren a terme Rafael i Florencio LÓPEZ DE SILANES, «Benefits of Privatization. Evidence from Mexico», *Privatesector*, The World Bank Group, juny 1997, p. 29-32.

62. Arturo HUERTA, «La política econòmica de la integració», *El Cotidiano* (Mèxic, UAM-A), núm. 28 (març-abril 1989), p. 59-64.

pobres del país, als quals se'ls va oferir beques, desdjunis, atenció mèdica i altres estímuls de caràcter compensatori.

Molts dels resultats, malgrat això, estaven sustentats sobre bases molt fràgils. Per exemple, a pesar de tots els seus assoliments, el Programa de Solidaritat va ser criticat per vincular-se a una nova forma de control polític i a una nova tendència centralista i presidencialista que deixava fora de les decisions els governs estatals i municipals. Es va arribar a dir que gràcies al president Salinas, amb PRO-NASOL (Programa Nacional de Solidaritat), ningú podia dir que hi hagués un mexicà oblidat a Mèxic. Tal afirmació va ser desmentida per un fet que va trastocar radicalment el panorama del país: el primer de gener de 1994 un grup d'indígenes a Chiapas es va aixecar en armes exigint la restauració de la «legalitat i l'estabilitat de la nació deposant el dictador».⁶³

Al desembre de 1994, en el marc de la successió presidencial, va sorgir un altre gran problema: va aparèixer una nova crisi que va mostrar les debilitats de la política econòmica adoptada, com també l'absència d'una participació d'organitzacions importants de la societat en les polítiques de desenvolupament econòmic i social del país. El panorama social al final del sexenni era dramàtic: vint-i-cinc persones riques, algunes de les quals estaven en la llista dels homes més rics del món, controlaven més ingressos que vint-i-cinc milions de mexicans pobres.⁶⁴

En termes polítics, el Govern salinista va ser poc inclinat a negociar amb l'esquerra, el PRD (Partit de la Revolució Democràtica), i hàbil per a tractar amb la dreta, el PAN (Partit d'Acció Nacional). Les relacions entre el PRI (Partit de la Revolució Institucional) i el Govern no van canviar i, lluny de disminuir el presidencialisme, Salinas va incrementar el seu poder. Per a l'historiador Enrique Krauze, a la vista de tot plegat, «no es va obrir pas a la democràcia perquè no es va voler».⁶⁵ Segons el Govern semblava que l'obertura política era un entrebanc per a la instrumentació del projecte econòmic. Però les coses es van complicar més, fins i tot a l'interior del partit en el poder. Els assassinats del candidat priista a la presidència de la República, Luis Donaldo Colosio, en 1994, i mesos després del líder d'aquest partit, Francisco Ruiz Massieu, van ser producte dels conflictes interns del partit, que semblava esquarterar-se després de seixanta-cinc anys en el poder.

63. EXÈRCIT ZAPATISTA D'ALLIBERAMENT NACIONAL, «Declaración de la Selva Lacandona. Hoy decimos ¡Bas-ta!», a EZLN, *Documentos y comunicados*, Mèxic, Era, 1994, p. 33-35.

64. «Mèxic és potser el millor exemple de la manera que certs individus ben relacionats rebien favors del Govern que els convertia en multimilionaris, mentre els seus benefactors en el Govern predicaven l'evangeli del neoliberalisme», Arthur MACEWAN, *Neoliberalismo o democràcia?*, p. 25.

65. Enrique KRAUZE, *La presidencia imperial*, p. 428-429. Esquerdat el sistema, amb la guerrilla i la mort de Colosio, en 1994 els mexicans van votar a favor d'Ernesto Zedillo com a president de la República, encara que es votava més per a donar suport a la pau que no al sistema. El país, segons Krauze, quedava «en suspens, amb el passat a coll, sense certesa sobre el futur», p. 440.

El salinisme va passar de l'esplendor momentània al fracàs intempestiu. La corrupció també va contribuir i empitjorar aquesta situació. D'exemples, n'hi va haver en abundància, un dels quals va ser la participació d'un general en el narcotràfic quan precisament tenia l'encàrrec d'eliminar-lo. Un altre cas ben significatiu es va donar dintre de la família Salinas de Gortari. Sobre la corrupció, el director de la revista *Proceso*, un dels principals setmanaris del país, va dir: «es van fer negocis privats amb el gra en un país mal alimentat i, en zones desgarrades, famolenc».⁶⁶

Es reclamava una modernització política, però els problemes econòmics seguien, i la pobresa era una de les qüestions més urgents. L'equitat i la justícia social, que van dur a molts a prendre les armes en la revolució, seguien sent anhels no complerts. Per a alguns intel·lectuals lligats al salinisme, «el veritable rostre» de l'opressió no era polític sinó social i econòmic, per la qual cosa la falta de democràcia no constituïa un problema central. Per a uns altres, en canvi, l'absència de democràcia i la presència de tecnòcrates autoritaris eren els factors que provocaven els problemes de pobresa.⁶⁷

D'acord amb la lògica dels esdeveniments, en les eleccions presidencials de 1994 no hi va haver canvis substancials. El nou president va sortir de les files del PRI. Es va parlar d'un «vot de la por», en el qual l'electorat va preferir el dolent conegut que el bo per conèixer. Ernesto Zedillo Ponce de León (1994-2000) era un «tecnòcrata» que va continuar amb la política educativa i econòmica del seu antecessor, però es va veure obligat a considerar la pluralitat política i certes demandes socials, de manera que va expressar la seva disposició a oferir condicions equitatives i respectar, al seu torn, els triomfs de l'oposició en les conteses electorals futures. Aquesta actitud va afavorir el PAN en diverses entitats, i el PRD, amb Cuauhtémoc Cárdenas, va guanyar el govern del Districte Federal. A més, en el Congrés es va assolir tenir independència del poder executiu en constituir el PRI una minoria. En educació, només va continuar i va reforçar allò que com a titular de la SEP havia fet amb Salinas de Gortari.

La democràcia va arribar a poc a poc i l'any 2000 el PAN va guanyar les eleccions presidencials, amb Vicente Fox Quesada (2000-2006). Hi va haver canvi de partit en el poder, però el nou president va continuar amb el projecte modernitzador salinista. Durant el seu període, el Govern va abordar problemes que, més enllà de ser aspectes conjunturals, van posar en dubte l'eficàcia de certes mesures econòmiques i socials. Semblava que Mèxic seguia mantenint aquesta lluita constant per voler arribar als nivells de modernització europea i nord-americana, sense poder assolir-ho mai completament sinó únicament d'una manera fragmentà-

66. Julio SCHERER GARCÍA, *Salinas y su imperio*, Mèxic, Océano, 1997, p. 32.

67. Héctor AGUILAR CAMÍN, *Subversiones silenciosas*, Mèxic, Aguilar, 1994.

ria i superficial. Una altra vegada, com va dir Alfonso Reyes, va ser impossible arribar «al banquet occidental de la cultura».

6. Reflexió final: tornar als ideals no complerts

L'any 2000 l'electorat mexicà va votar pel canvi de govern, després de set dècades de control d'un sol partit. Durant la seva campanya, Vicente Fox va prometre millores per a la societat mexicana, però després de sis anys de govern no hi va haver major canvi en l'estructura econòmica i social del país. La vida política, en canvi, sí que era diferent: es va assolir una llibertat que no es tenia abans i el pluralisme electoral va desencadenar l'alternança política. En aquest marc, la República mexicana va deixar de ser monocolor en política i els municipis i els estats ja són governats avui per diferents partits.

Enmig d'aquesta obertura es va arribar a l'any 2006 amb una forta presència de l'esquerra mexicana, aplegada en el Partit de la Revolució Democràtica, el qual es va crear amb els expriistes que van reclamar des de les eleccions de 1988 un retorn als ideals de la revolució mexicana i van protestar per l'adopció de polítiques neoliberals en el Govern. La decisió era conseqüència lògica del que succeïa en el país, per això no va ser casual que en els seus inicis el líder principal fos Cuauhtémoc Cárdenas, el fill de l'expresident Lázaro Cárdenas. En aquest partit també es van agrupar les organitzacions socialistes i comunistes, que durant diverses dècades havien romàs en la clandestinitat, dividides i amb poca presència social.⁶⁸ Amb tot, l'esquerra mexicana planteja el mateix dubte que es té amb el populisme visible en altres països de la regió.⁶⁹

En el context del fracàs del model neoliberal dels anys noranta i amb l'ascens al poder de partits d'esquerra a l'Amèrica Llatina, a Mèxic ara per ara s'ha obert una conjuntura perquè el Govern i les organitzacions socials tornin a posar en la seva agenda els ideals no complerts en matèria d'equitat social. En educació, el repte segueix sent oferir més i millors oportunitats als grups marginats del país, atès que les polítiques instrumentades pels anteriors governs no han canviat substancialment l'estructura de desigualtat en la qual ha viscut la societat mexicana.

68. Enrique SEMO, *La búsqueda: 1: La izquierda mexicana en los albores del siglo XXI*, Mèxic, Océano, 2003.

69. El mes de juliol de 2006 es van celebrar les eleccions presidencials a Mèxic, on després d'uns resultats molt ajustats va guanyar Felipe Calderón, candidat del conservador Partit d'Acció Nacional (PAN), que així es va imposar, per un estret marge percentual de vots, al candidat d'esquerra Andrés Manuel López Obrador, del Partit de la Revolució Democràtica (PRD), que es va manifestar contrari a la dinàmica del procés electoral. Atès que aquest article es va elaborar abans que se celebrassin aquestes eleccions, el traductor ha inclòs aquesta nota a peu de pàgina per ampliar la informació sobre el particular.

Giovanni Sartori ha dit que en matèria econòmica el lliure mercat actualment no permet automàticament la justa distribució de la riquesa, sinó que contribueix a la seva generació. Per això, la política de govern ha d'aconseguir una millor balança entre aquells que tenen molt i els que no posseeixen res o gairebé res. L'aposta per una major equitat educativa no és altra cosa que el reflex de polítiques més àmplies que creuen tota una agenda de govern. En aquest cas, en educació, com en altres àrees de la *res publica*, l'equitat haurà d'assumir la seva essència rebel, perquè, com diu aquest autor, «la igualtat en singular és el símbol de la revolta contra les realitzacions jeràrquiques, els desnivells fortuïts, els privilegis, els desavantatges o avantatges de naixença».⁷⁰ En aquest cas, llavors, l'educació és un fi en la mesura que és un bé que haurà de repartir-se a tots, però també un mitjà, en la mesura que amb ella es pot tenir accés a una vida en què totes i cadascuna de les persones puguin desenvolupar al màxim les seves potencialitats i aconseguixin assolir les seves legítimes aspiracions.

70. Giovanni SARTORI, *¿Qué es la democracia?*, p. 247.

